

25. Чорний О.В. Героїзм і трагедія 5-ї гвардійської армії у битві за Дніпро у вересні – жовтні 1943 року // Наукові записки. – Випуск 14. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград, 2011. – С. 181 – 193.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чорний Олександр Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Наукові інтереси: проблеми воєнної історії XVIII – XX століть.

УДК 94(477.65)“1750/1860“

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ НАДДНІПРЯНСЬКОГО СЕЛА В II ПОЛОВИНІ XVIII СТ. – 1860 Р. (НА ПРИКЛАДІ С. ПАВЛІВКИ ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО ПОВІТУ)

Сергій ШЕВЧЕНКО (Кіровоград)

На прикладі наддніпрянських сіл Павлівки та Свинарки висвітлюються процеси колонізації Центральної України Російською імперією від новосербських до завершення кріпацьких часів, зокрема, крізь призму поміщицького землеволодіння, майнового стану селян, демографічних показників.

Ключові слова: Павлівка, Свинарка, поміщик, земля.

На примере надднепрянских сел Павловки и Свинарки освещаются процессы колонизации Центральной Украины Российской империей от новосербских до окончания крепостнических времен сквозь призму помещичьего землевладения, имущественного состояния крестьян, демографических показателей.

Ключевые слова: Павловка, Свинарка, помещик, земля.

On an example of Naddnyprijskish villages Pavlivka and Svinarka are illuminated processes of colonization of Central Ukraine of the Russian empire from newserbians to completion of fortress times through the prism of squire's landownership, property state of peasants, demographic indicators.

Key words: Pavlivka, Svinarka, squire, earth.

Територія с. Павлівки Світловодського району Кіровоградської області обживалася ще в археологічну добу. Відлік історії власне сучасного поселення ведеться з часів Запорозької Січі. Існуючі на цих землях поселення Павлівка й Свинарка у XX ст. об'єдналися в одне. Переселення сюди частини мешканців із зони затоплення Кременчуцьким водосховищем, спорудження до двох десятків соціальних об'єктів, близькість нового міста Світловодська, спорудження біля Павлівки заводу тугоплавкого дроту перетворили село на одне з найрозвинутіших і найбільших на сході Кіровоградщини. Звідси вийшли, закінчили місцеву школу, найстарший космонавт планети, Герой

Росії Ю. Маленченко, народний депутат України, 2 доктори наук, генерал, 5 кандидатів наук, письменник. Водночас історія села ще не стала предметом наукових досліджень, темою публікацій бодай у місцевих краєзнавчих збірниках. Між тим, уже не лише здобутки, а й соціально-економічні проблеми села ХХІ ст., можлива приватизація землі спонукають звернутися до його минувшини. Факти для цього містять архівні [зокрема, 1] й опубліковані в дорадянський час [2; 3], в незалежній Україні [4; 5] та за кордоном [6] першоджерела. Це, поруч із працями, які наводять загальну характеристику доби [7; 8 та ін.], дає можливість започаткувати висвітлення історії наддніпрянського села за перші понад 100 років активної експансії сюди імперії Романових від часів Нової Сербії до відміни кріпаччини, зокрема, з проблем поміщицького землеволодіння, майнового стану, демографічних показників.

Обидві частини козацької України – Запоріжжя й Гетьманщина у попередні десятиріччя мирно, переважно господарськими методами, конкурували за Наддніпрянщину, обживали й захищали її від зовнішніх ворогів, входячи на правах значної автономії до Російської імперії. На 1750 р. Свинаркою й рядом інших правобережних земель у Крилівській, Цибулівській, Кременчуцькій, Власівській сотнях володів миргородський полковник В. Капніст. В цьому селі та В. Данилівці він мав “палаці” [4, с. 7 – 9, 57, 75, 126, 156, 166, 175, 178, 183, 188, 222, 261, 271, 276, 285]. За звинуваченням в намірах відокремити Гетьманщину від Росії і проголосити себе гетьманом полковник заарештовується. Слідство не довело вини Капніста, який все ж усувається з посади і стає бригадиром полків Слобожанщини [9, с. 78 – 79], зберігаючи за собою попередні землеволодіння. До Кременчуцької сотні Миргородського полку у квітні 1752 р. входили на правобережжі, зокрема, вільне містечко Крюків, села Білецьківка, Пецовка, хутір Чечелів, “деревня Свинарня владения брегандира Капніста, при ней на речки Омелнику” хутори. Через півроку поіменний перепис при Свинарному хуторі Капніста зафіксував 20 сімей “нищетних посполитих”, які мали 20 хат з 9-ма дворами, 6 коней і 45 волів. А в 26 хатах без дворів мешкали 29 сімей “крайне нищетних посполитих”, на яких припадало 9 корів і 24 воли [4, с. 9, 57 – 58].

На рубежі 1751 – 1752 рр. уряд Єлисавети Романової розпочинає активний наступ на ці землі, заснувавши військово-землеробське поселення Нову Сербію від Синюхи до Тясмину, Омельника й Дніпра для переселенців – православних південних слов’ян із Балкан. З-поміж інших її роти розміщувалися у наддніпрянських Глинську, Крилові, Табурищі, Крюкові, Плахтіївці, Андрусівці, Павлиші, Василівці. Санкт-Петербург змушував українців продати свої будівлі колоністам та звільнити цю територію, залишивши “свої села, церкви, фортеці, криниці, ставки прийшлим іноземцям” [7, с. 234 – 235]. Мешканців “задніпровських” місць намагався захищати гетьман Розумовський, безуспішно доводячи царському

двору, що ці території належали козакам. Сотні корінних жителів Власівської, Кременчуцької, Крилівської сотень вимушено почали покидати край, переселяючись на Лівобережжя, до Кодака чи інших місць Запоріжжя або в незаселені південні степи краю. Так, на початок 1754 р. місцева царська військова адміністрація повідомляла уряд Романової, що “бажають” покинути містечка Крилів 157 осіб, Глинськ – 64, села Андрусівку – 92, Калантаєв – 90, Табурище – 74, Крюків – 198, сільце Федірки – 12, слободи Золотарівку – 111, Ревівку – 25, Скалевату – 77, Свинарну – 26 (16 – на нове козацьке поселення; 10 – за Дніпро), Білецьківку – 161, Онуфріївку – 53, Бутівку (Павлиш) – 129, Деревку – 86, а загалом із Миргородського та Полтавського полків – 3828 правобережних мешканців [4, с. 237]. Якщо в Крилові 1745 р. нараховувалося одних лише чоловіків 966 осіб, то 1761 р. (через 9 років після розміщення тут штабу пандурського полку Нової Сербії) – 345 чоловіків і жінок. Гетьман Розумовський інформував Сенат, що серби “у мешканців Крилова ґрунти і сінні луки забирають”, змушують козаків на них працювати [8, с. 85].

На 14 липня 1753 р. при хуторі Свинарному бригадира (бригадного генерала) Капніста значилося 35 оподатковуваних дворів посполитих [4, с. 284]. Передача в Центральній Україні ряду поселень балканським військовикам, залишення краю частиною населення погіршувало умови господарського розвитку, експлуатації земель, зменшувало прибутки Гетьманщини, обмежувало кордони Запорозьких Вольностей. 1753 р. Кіш клопотався перед донькою Петра I про збільшення грошових виплат у зв’язку з позбавленням можливостей для рибальства і полювання на теренах, переданих нею Новій Сербії [10, с. 60]. У 1755 – 56 рр. військовий осавул П. Калнишевський на чолі Січової делегації передав царському уряду петицію Коша про захоплення новосербами запорозьких земель [6, с. 40]. Згодом козаки заявляли, що Новосербія чинила перешкоди купцям, які їхали з хлібом до Січі [11, с. 59]. 1762 р. Кіш скаржився коменданту фортеці св. Єлисавети, що новосели заволоділи козацькими землями, хапають запорожців, заважають рибній ловлі, вирубують ліси, виникають порубіжні сутички.

Росія не лише не виконала вимог, клопотань, прохань Гетьмана й Коша, а й ліквідувала 1762 р. Гетьманщину (хоча на це 1654 р. у Переяславі права не отримувала). Через 2 роки ліквідується Нова Сербія [12, с. 539]. Але центральноукраїнські землі не повертаються Січі, а включаються до створеної Єлисаветинської провінції Новоросійської губернії з базуванням тут гусарських та пікінерного полків, сформованих на базі колишніх новосербських та новослобідського полків. На початку 1770-х рр. запорозьке військо у поданні до Сенату знову висловило сподівання на повернення землі, яка за указом “імператриці Єлисавети Петрівни від гирла Тясмину... до Нової Сербії і до того, що тепер пікінерному полку взята ... та інші командири насильним самовільним способом захопили” [13, с. 623 – 624]. Але уряд не відновив справедливості, готуючи за спиною Запорозької Січі плани її

ліквідації.

1774 р. опис Єлисаветградської провінції за дорученням Санкт-Петербурзької академії наук здійснив Й. Гільденштедт, зафіксувавши в щоденнику: “В окрузі роти Табурище є три приватних слободи, а саме: Браїлівка полковника Зверєва, Свинарна капітана Ваді і Скобіївка майора Грачова. Крім того, канцелярські службовці губернії (Новоросійської. – С.Ш.) тут мають землі, звані ранговими дачами, але користуються з них лише покосами, при допомозі найманих працівників”. У цьому краї академік звернув увагу, що ґрунт орали плугом, запряженим волами. Розводили жито (урожай – до сам 10), ячмінь, овес, пшеницю, горох, просо (сам 50). Вирощене жали серпами (за поганого урожаю – косами), в’язали снопи (зокрема, жито), котрі везли в село, після просихання молотили [5, с. 12 – 13, 43].

З початку 1750-х рр. розпочався і процес втрати тутешніх володінь гетьманською старшиною. 1775 р. ліквідована Запорізька Січ, репресується її верхівка, частина змушена податись на чужину. Катерина II позбавляє станових привілеїв українську еліту, запроваджує кріпацтво. Січові землі отримують вихідці з Росії, Німеччини, Польщі, Сербії. Крупними поміщиками ставали балканські військовики-переселенці та їх нащадки. На рубежі XVIII – XIX ст. представники Хорватів, Пишчевичів, Чорб, Родоїчів, Петковичів володіли наддніпрянськими землями в районі Крилова, Андрусівки, Глинська [14, с. 22 – 22-зв.], Ревівки, Табурища, Новогеоргіївська, Скалевої, Павлівки, Браїлівки.

У попередню добу крупним поміщиком Центральної України був лише один виходець із закордону Капніст, який, прослуживши в Гетьманщині кілька десятиріч та одружившись на представниці козацько-старшинського роду, значною мірою українізувався. Тепер же іноземці та їх нащадки з волі російських царів Єлисавети й Катерини II склали тут серед землевласників абсолютну більшість.

Переселенці із Сербії Пишчевичі стали на довгий час власниками с. Павлівки. Село виникло поруч із Свинаркою через річку, від котрої сьогодні залишився невеликий струмок, який витікає з маленького джерельця у західній частині поселення. Мешканець села А. Шаповал у XX ст. записав перекази, що назву поселення отримало від прізвища кріпосника Павлова [15]. На першу половину – середину XVIII ст. у краї значаться піп, Кременчуцький намісник Павло Максимович, Власівський отаман Павло Денисов, Крилівський отаман Семен Павлов, мешканець Кременчуцької сотні Микола Павлов [4, с. 8, 65, 85, 100, 125, 147, 150, 165, 173, 190, 285]. Засновником поселення теоретично міг стати один з них у козацькі часи. У результатах подвірного перепису Олександрійського повіту 1886 р. вказано, що Павлівка заснована в половині (середині) XVIII ст. [3]. Працівник музею в Новому Саду (Сербія) Д. Негован зазначає, що внука павлівського поміщика Семена Пишчевича звали Павлом [16, с. 410], у зв’язку з чим можна було б

припустити, що на честь його і назвав дід сільце. Але олександрієць В. Никифоров писав, що внука С. Пишчевича звали Платоном [12, с. 536]. Саме таке ім'я мав Пишчевич, власник Павлівки на сер. ХІХ ст. Генерал-майор С. Пишчевич 1778 р. вийшов у відставку, поселився у сусідній Скалевій, написав мемуари [2].

Син Семена О. Пишчевич теж залишив мемуари [17], в котрих викликає інтерес опис історії, рослинного й тваринного світу Наддніпрянщини, де згадуються, зокрема, Крилів, Скалева, Павлівка, Золотарівка, Глинськ. Він писав, як під час приїздів до Павлівки дійшов висновку, що селяни відкуплялися від робіт на пана за дрібні хабарі керуючому помістям поручику у відставці Добровольському. Останній намагався переконати поміщика в необхідності замінити торговця-єврея, який продавав у павлівській корчмі горілку. Але серб недоліків у його роботі не виявив, вирішивши, що керуючий хотів на те місце взяти свого протеже для власних злочинських дій у корчмі. Підтвердження цьому Пишчевич зустрів, приїхавши через три роки до Павлівки, де вже не було заможної гарної хати керуючого. Виявляється, Добровольський із кількома співучасниками, побачивши гроші в подорожного торговця, який із своїм супутником заночував у першого, вбили вночі обох і сховали тіла до розкопаного кургану в полі. Але вранці їх випадково виявили мисливці із собаками. Криваві сліди привели до хати керуючого, якого судили, били батогами, заслали до Сибіру. Пишчевич згадував, що 1805 року було здійснено генеральне перемірювання земель, коли у його домівці (напевне, у сусідній Скалевій) на два місяці зупинилася група землемірів з помічниками, писарями, учнями, дружинами, дітьми. Поміщик, який вважав, що прибулі могли б справитися й за тиждень, мусив піднести їм усім ще й подарунки. Крапку щодо успадкування батьківської землі поставив Сенат, остаточно закріпивши її за О. Пишчевичем [6, с. 336 – 337].

У “Відомості Малоросійської губернії поселень... скільки в кожному платників податків чоловічої статі осіб” на рубежі ХVІІІ – ХІХ століть у Кременчуцькому повіті зазначено чотири рази сільце Павлівку із 32, 33, 9 та 251 мешканцями, двічі – х. Павлівський (29 і 14), сільце Павлівку Ревуцького (29), хутір при урочищі Павлівці (4), х. Подворок при ур. Павлівському.

1856 р. Пишчевич володів 26-ма дворами у Павлівці і 85-а – у Скалеватці [1]. Власницею 15-и дворів у Павлівці значилася поміщиця Хорватова. 1859 р. У Павлівці Браїлівської волості нараховувалося 29 дворів, мешкало 125 чоловіків і 148 жінок [3]. Останнього кріпосницького 1860 року у павлівських володіннях Платона Пишчевича було 125 чоловіків, 39 дворів, у скалевських, відповідно, 250 і 86 [18, с. 79].

У сусідній Свинарці 1856 р. було дещо менше від сусідів мешканців (118 чоловіків і 132 жінки) та дворів (28). Власником Свинарки, Білецьківки, Сметанівки в Олександрійському повіті значився поміщик, з прізвища якого, Піллер, видно, що рід його мав походити з німецьких земель. У цих

поселеннях нараховувалося, відповідно, 41, 77 та 37 хат. Ще 20 хат у Боковій (Кудашівці) мав генерал-лейтенант з таким же прізвиськом. Через три роки число дворів у селі Білецьківці й сільці Свинарці збільшилося до 124, в яких мешкала 391 особа чоловічої статі (число жінок вказувалося в ті часи не завжди). Володіла ними землевласниця Катерина Пілар-фон-Пільхау, уроджена Кудашева, внучка Михайла Кутузова. Ще 42 двори (123 чоловіки) було в неї у Сметанівці. Гальмували розвиток краю, окрім кріпаччини, і аракчеєвські поселення, де колишні казенні селяни мали відбувати ще й військову службу. До них, зокрема, в 1820-х рр. віднесли в Наддніпрянщині Новогеоргіївськ, Табурище, Павлиш, Глинськ, Микільськ, Золотарівку, Калантаїв, Андрусівку.

У розглядуваний період обидва села не мали церков, а відтак і церковно-приходських шкіл. На середину XVIII ст. мешканці Свинарної входили до приходу Покровської церкви с. Крюково (тепер – у складі Кременчука) Криловської хрестової намістії [4, с. 266 – 267]. 1811 р. у Браїлівці (тепер – Онуфріївського р-ну) замість молитовного будинку споруджено Святодухівську кам'яну церкву, де з часом будуть хрестити і сусідніх павлівчан.

Дослідник П. Жур дійшов висновку, що у вересні 1843 р. дорогою на Хортицю і назад Т. Шевченко мав проїхати Новогеоргіївськ, Павлишинську (очевидно, Павлиш), Кременчук [19, с. 141, 143]. Тож Кобзар міг проїхати землями, які сьогодні входять до Онуфріївщини, Білецьківщини, Світловодщини, а, можливо, й Павлівськими.

Після ліквідації Гетьманщини й Запорозької Січі довгий час більшою і кращою частиною земель Павлівки й Свинарки володіли, отримуючи з них прибутки, не нащадки козаків, не корінні наддніпрянці, односельці, а прийшли сюди в процесі експансії Санкт-Петербурга, кріпаччини, аракчеєвщини, деукраїнізації представники сербів Пишчевичі, Хорвати, німців Піллер (Пілар)-фон-Польхау, у пореформений час німців Гейнінген-фон-Гюне, татар Кудашеви, угорців Ерделі. Відчуження селян від землі в II пол. XVIII – сер. XIX ст., поруч з важкодоступністю для них освіти, унеможлиблювало процеси господарської ініціативи землеробів, повну чи й часткову самореалізацію центральноукраїнців у сільськогосподарській або інших галузях. Те мають враховувати у перспективах приватизації землі сучасні наддніпрянці, павлівчани. Очевидно саме вони, а також, можливо, підприємливі вихідці з цього села, мають першочергове право господарювати чи, принаймні, орендувати на своїх теренах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ДАКО (Державний архів Кіровоградської області). – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1873.
2. Известіе о походженіи Симеона Степановича Пишчевича 1731 – 1785 г. Изданіе Имп. Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университете, подъ ред. действ. чг. Нила Попова. – М., 1884. – 651 с.
3. Результаты подворной переписи Александрійскаго уезда 1886 г. Приложение къ

III тому “Матеріаловъ для оценки земель Херсонской губерніи”. – Изданіе Александрійской Уездной Земской Управы. – Александрія: Типографія Райхельсона, 1888. – 456 с.

4. Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії: в документах середини XVIII століття. – К.: Академперіодика, 2003. – 336 с.

5. Гільденштедт Й.-А. Подорож Єлисаветградською провінцією 1774 року. – К.: Академперіодика, 2005. – 50 с.

6. Пишчевычъ А. Мој живот (1764 – 1805): успомене. – Нови Сад: Матица српска, Српско-украјинско друштво, 2003. – 354 с.

7. Шмитъ А. Краткій историческій взглядъ на Херсонскую губернію // Труды Херсонскаго губернскаго статистическаго комитета. Книга первая. Часть 1-я. Материалы для географіи и статистики Херсонской губерніи. – Херсонъ: Губернская типографія, 1863. – С. 197 – 294.

8. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерній) в XVIII – половине XIX века (1719 – 1858 гг.). – М.: Наука, 1976. – 307 с.

9. Дашкевич Я.Р. Василь Капніст – український політичний діяч // Український історичний журнал. – 1991. – № 7. – С. 78 – 82.

10. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. – Т. 2. – К.: Білоцерківська книжкова фабрика, 2000. – 748 с.

11. Мірущенко О.П. Регулювання російським урядом економічних відносин Гетьманщини та Нової Січі у 40 – 60-х рр. XVIII ст. // Наук. праці істор. ф-ту Запорозького держ. університету. – Вип. VII. – Запоріжжя: Тандем-У. 1999. – С. 53 – 61.

12. Никифоровъ В. Очерки Александрійскаго уезда Херсонской губерніи // Херсонскія Епархіальныя Ведомости. – 1878. – № 18. – 15 сентября. – С. 535 – 539.

13. Шимановъ А. Предсмертная поземельная борьба Запорожья // Кіевская Старина. Т. VII. – 1883. – Декабрь. – С. 609 – 637.

14. ДАКО – Ф. 488 (Межова канцелярія Єлисаветградського повіту). – Оп. 1. – Спр. 136.

15. Архів автора. – Лист секретаря виконкому Павлівської сільради народних депутатів Світловодського району Кіровоградської області, 1993 р.

16. Његован Д. Мемоари Симеона Пишчевича као извор за историју Нове Србије и Славеносрбиј у Руско царство половином 18 века: Зборник радова сáе // Сеоба Срба Међународног научног скупа у Новом Саду, 7 – 9 маја 2003. – Нови Сад: Српско-украјинско друштво: Архив Војводине: Музеј града Новог Сада, 2005. – С. 408 – 416.

17. Примечанія Александра Пишчевича на Новороссійскій край (Съ предисл. и примеч. В. Ястребова // Кіевская Старина. Т. VIII. – 1884. – Январь. – С. 111 – 134; Южно-русскій город в начале текущего столетия (Изъ “дневныхъ записокъ” А.С. Пишчевича // Там же. Т. XIV. – 1886. – Январь. – С. 173 – 183.

18. Пивовар А.В. Поселення Херсонської губернії за повітовими алфавітами 1856 року. – К.: Академперіодика, 2009. – 91 с.

19. Жур П. Літо перше (з хроніки життя і творчості Тараса Шевченка). – К.: Дніпро, 1979. – 278 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шевченко Сергій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історії Центральної України другої половини XVIII – поч. XXI ст.